

Keskaegse Tallinna väikekorporatsioonid ja nende usuelu normatiivsed vormid

Tiina Kala

Usuelu normi- ja institutsioonireeglid on periooditi ja piirkonniti olnud väga erinevad. Kui Piiblis sisalduvaid käitumisnorme peeti üldiselt tunnustatuks ja kanooniline õigus kehtis kogu kristlaskonna jaoks vähemalt teoreetilisel, siis näiteks kiriku lepingud ilmaliku võimu, korporatsioonide ja üksikisikutega olid märksa kitsama tähendusega. Küsimus on, kui palju mõjutas normatiivne raamistik usutundeid või kutsus neid koguni esile.

Käesolev kirjutis ei loodagi leida sellele küsimusele vastust. Seda enam, et tegemist on valdkonnaga, kus ühene lahendus enamasti puudub. Eesmärgiks on vaid vaadelda institutsioonilise usuelu normatiivseid vorme ja nende tekkimise ning kadumise asjaolusid hiliskeskaegse Tallinna näitel, keskendudes peamiselt väikekorporatsioonidele. Mõistest väikekorporatsioonid tuleks aru saada tinglikult, sest pole teada, kui palju oli nendes ühendustes liikmeid tegelikult.

Keskaegse Tallinna suuri korporatsioone – kaupmeeste ja käsitöölise gilde – on varem põhjalikult uuritud,¹ samas kui väikekorporatsioonide puhul on enamasti piirdutud nende loetlemise, harvem ka lühema iseloomustamisega.² Samas näitavad just need ühendused linlaste organiseerumisvajaduste ja -võimaluste mitmekesisust, seda eriti hiliskeskajal, mil linna juhtimismudelit ning seisuslike ja ametialaste organisatsioonide osa selles võib pidada juba välja kujunenuks.

Mõistagi olid keskaegse Tallinna institutsioonilise usuelu vormid sarnased mujal kristlikus Euroopas levinutega, ent oluline oleks ka teada, kas või kuivõrd mõjutas neid vorme kohalik keskkond.

Uurijad on palju vaielnud selle üle, kas tekkisid gildid usulis-seltskondlike ühendustena ning muutusid alles hiljem ametialasteks organisatsioonideks või toimus areng vastupidiselt.³ Selline diskussioon on saanud võimalikuks gildide ja vennaskondade varast

¹ Vt. nt. W. Stieda, C. Mettig. Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621. Riga, 1896, lk. 85–100; A. Margus. Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV. Kanuti gildi arhiiv / Katalog des Stadtarchivs Tallinn IV. Archiv der St. Kanutigilde. Tallinn, 1938; A. Mänd. Pidustused keskaegse Liivimaa linnades 1350–1550 (Tallinna Linnarhiivi toimetised nr. 7). Tallinn, 2004; A. Mänd. Suurgildi liikmeskonnast ja kaupmehe sotsiaalsest karjäärast hiliskeskaegses Tallinnas. – Acta Historica Tallinnensia, 2005, 9, lk. 165–186; A. Mänd. Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. – Vana Tallinn XVI (XX). Tallinn, 2005, lk. 129–157.

² Vt. nt. A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. XXI; L. Tiik. Tallinna gildidest ja nende kinnistuist (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 70). Tartu, 1958, lk. 9–11; P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15). Köln, Wien, 1973, lk. 67.

³ Vt. P. Johansen. Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar, del 74). Stockholm, 1951, lk. 46–47; W.-D. Hauschild. Kirchengeschichte Lübecks. Christentum und Bürgertum in neun Jahrhunderten. Lübeck, 1981, lk. 116–117; I. Leimus. Mõõgavendade pitser – märk Saksa-Taani salasõjast? – Tuna 2002, nr. 1, lk. 20–26, siin lk. 25.

ajalugu puudutavate allikate vähesuse ning mõningate selliste ühenduste struktuuri ebamäärasuse tõttu.⁴ Sageli on võimatu tõmmata selget piiri nende ühenduste ametialaste, seltskondlike, usuliste ja heategevate ülesannete vahele.

Allikates kasutatud või ajalookirjanduses juurdunud terminite põhjal on tihti raske otsustada korporatsiooni iseloomu ja eesmärgi üle. Korporatsioonide iseloom muutus aja jooksul, nimetused aga mitte. Sama puudutab gilde ja vennaskondi ka mujal Läänemere piirkonnas. Näiteks võis nende vastandumine ilmalikule või kiriklikule võimule aja jooksul asendada koostööga⁵ või said gildidest kui poliitilistest ja administratiivsetest organisatsioonidest ajapikku üksnes seltskondlikud ühendused.⁶ 12. sajandi Skandinaavia Kanuti gilde on uurijad pidanud kaugkaupmeeste või ka sõjameeste (ristisõdijate) ja nende kaaskondlaste ühendusteks, mis viimatinimetatud funktsiooni aga hiljem minetasid.⁷

Usuvennaskonnad moodustasid ideaalis justkui kiriku käepikenduse, erinedes sellistena põhimõtteliselt kaupmeeste ja käsitööliste organisatsioonidest. Samas pidid ka erialasel põhimõttel moodustatud ühenduste liikmed ühiselt osalema oma surnud korporatsioonikaaslaste matustel ja mälestusteenistustel – lahkunu hinge päästmiseks oli äärmiselt oluline tagada eestpalvete arvukus. Just sel põhjusel pidasid paljud korporatsioonid ülal ka üht või mitut vikaariat.

Tallinna väikekorporatsioonide arhiivid

ei ole säilinud ning nii leidub nende tegevust puudutavaid allikaid väga vähe. Erinevalt väikekorporatsioonidest jätkasid Tallinna Suurgild ja Kanuti gild tegevust 1920. aastani, Mustpeade vennaskond koguni 1940. aastani, olgugi vaid klubina.⁸ Need organisatsioonid hoidsid ka oma keskaegseid dokumente – skraasid, arveraamatuid, liikmete nimekirju jms. – järjepidevalt alal, tänu millele on need suures osas säilinud tänapäevalgi, ergutades huvi suurte gildide uurimise vastu. Enamik väikekorporatsioone lõpetas aga varauusajal tegevuse osalt reformatsiooni, osalt muude, seni ebaselgeks jäänud põhjuste tõttu ja praktiline vajadus nende dokumente säilitada kadus. Tallinna magistraadi arvukad keskaegsed dokumendid ei sisalda väikekorporatsioonide kohta peaaegu mingeid andmeid. Enamasti jääb teadmata, kui kaua ja mis eesmärgil need organisatsioonid tegutsesid ning milline oli nende liikmeskond.

Säilinud on ainult kahe keskaegse Tallinna väikekorporatsiooni – Püha Ihu gildi ja Maarja gildi – skraa. Üksikute käsitööstunfide religioosse ühistegevuse kirjeldamisel on abiks tsunftide skraad. Andmeid usuvennaskondade kohta võiks leida Tallinna kirikute dokumentides, enamasti on need aga nii lünklikud, et ei võimalda pikematest ajalõikudest ülevaadet saada. Erandiks on Tallinna Niguliste kiriku arveraamat, mis hõlmab aastaid 1465–1520⁹ – pikemat ajavahemikku, kui ühegi teise Tallinna kiriku keskaegsed asjaajamisdokumendid.

⁴ Vt. nt. 13. sajandi Riia kaupmeeste *gilda communis*'e kohta: D. Kattinger. Die Gotländische Genossenschaft. Der frühhansisch-gotländische Handel in Nord- und Westeuropa (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte. Neue Folge, Band XLVII). Köln, Weimar, Wien, 1999, lk. 175–181, 343–362.

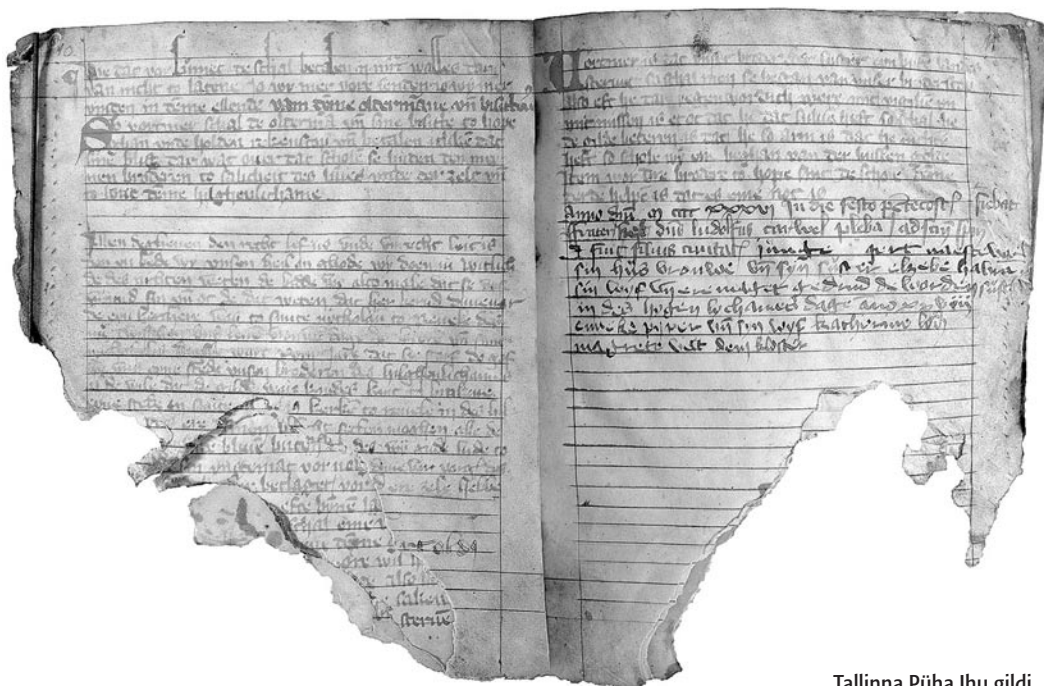
⁵ Vt. Chr. Anz. Gildernes form og funksjon i middelalderens Skandinavia. – Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark. Red. L. Bisgaard, L. Søndergaard. Odense, 2002. lk. 21–40, siin lk. 34.

⁶ Vt. Roskilde kohta: V. Etting. Gilder og lav i middelalderens Roskilde. Organisation og forhold til bystyre og kirke. – Gilder, lav og broderskaber, lk. 151–171, siin lk. 169–170.

⁷ Vt. H. von zur Mühlen. Zur Frühgeschichte der Revaler Gilden. – Reval. Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. v. N. Angermann und W. Lenz (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 8). Lüneburg, 1997, lk. 15–42, siin lk. 22–23; K. V. Jensen. Knudsgilder og korstog. – Gilder, lav og broderskaber, lk. 63–88, siin lk. 82–83; A. Mänd. Tallinna Kanuti gild, lk. 131.

⁸ Vt. K. Mäeorg. Mustpeade vennaskond aastail 1887–1940. – Tallinna Mustpead. Mustpeade vennaskonna ajaloo ja varadest / Die Revaler Schwarzenhäupter. Geschichte und Schätze der Bruderschaft der Schwarzenhäupter. Koost. J. Kreem, U. Oolup. Tallinn, 1999, lk. 40–51, siin lk. 49–50.

⁹ TLA (Tallinna Linnaarhiiv), f. (fond) 31, n. (nimistu) 1, s. (säilik) 216.

Tallinna Püha Ihu gildi
vanima säilinud skraa lõpuosa.
TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-l, pag. 10–11.

Keskaegse Tallinna gildide ja vennaskondade tegevuse normatiivsed vormid

Lübecki õigus ei reguleeri gildide ja vennaskondade tegevust.¹⁰ Umbes 1360. aastast pärinev Tallinna raemäärus (alams. *bursprake*) keelab kuulumise rohkem kui ühte gildi korraga,¹¹ ilmselt puudutas see aga vaid ametialaseid, mitte usuühendusi. 15. sajandi esimesest poolest pärinevate raemääruste järgi oli gildijootude pidamine lubatud ainult kaks korda aastas – jõulude ja vastlate ajal.¹² Suurgildis, Kanuti gildis ja Mustpeade vennaskonnas peeti sellest ka kinni.¹³ Linnas elavatel naistel oli raemää-

ruse kohaselt keelatud kuuluda gildidesse väljaspool linna, küll aga oli neil lubatud väljuda linnavärvatest usuliste protsessioonide ajal, mis kodanikele oli keelatud.¹⁴

Niisiis ei reguleerinud raad korporatsioonide tegevust vähemalt otseselt peaaegu üldse. Hiliskeskajal oli rae kontroll küll tagatud gildide ja tsunftide skraade regulaarse (tavaliselt 3–5 aasta järel) kinnitamisega, ei ole aga teada, kas selline kord kehtis ka 13.–14. sajandil. Samuti ei ole teada, kas ka mitteametialased organisatsioonid pidid laskma oma põhikirjad rael kinnitada või kas nad üldse olid kohustatud oma organisatsiooni loomiseks raelt luba taotlema.

¹⁰ Mõned linnaõigused seda siiski teevad. Näiteks andis Roskildes kasutatud linnaõigus gildidele privileege. Vt. V. Etting. *Gilder og lav i middelalderens Roskilde*, lk. 169–170.

¹¹ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB). Hrsg. v. Fr. G. von Bunge. Bd. II, Reval, 1855, nr. 982, § 19: *Nen man scal mer gilde hebben, den eine, bi I mrk. Rig.*

¹² P. Johansen, H. von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch*, lk. 436, § 35.

¹³ Vt. Tallinna jõulu- ja vastlajootude kohta: A. Mänd. *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades*, lk. 76, 81–124.

¹⁴ P. Johansen, H. von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch*, lk. 436, § 37, lk. 439, § 63: *Item so wan men de hilgen drecht buten de stad, dar en sal nyn borger mede utgan* [vor nyn an durchstrichen, von anderer Hand am Rande: neman mede ut der stat gat gan], *men vrouwen, de mogen darmede utgan.*

Gildide skraades käsitletakse peamiselt korporatsioonide ülesehitust ja juhtimist, liikmete vastastikust toetust ning jootude korraldamist. Liikmete ametialasele tegevusele tavaliselt palju ruumi ei pühendata. Ka on skraade tekstid väga konservatiivsed ning võivad kajastada küll ühenduse esialgseid, kuid mitte hilisemaid funktsioone. Näiteks puudutavad mõned paragrahvid Kanuti gildi vanimast säilinud skraast meritsi toimuvat kaubandust¹⁵ ning gildi kuulus nii käsitöölisi ja kaupmehi kui ka mõningaid aadlikke ja vaimulikke.¹⁶ Merekaubandusest oluliselt põhjalikumalt reguleerib skraa aga tapmistega seotut,¹⁷ mis viitaks pigem gildi algele sarnasusele Skandinaavia vastavate poolsõjaliste organisatsioonidega.¹⁸ Olavi gildi skraa ei ole säilinud.¹⁹

Kanuti gildi skraast on ainult üks paragrahv pühendatud usulistele kombetalitustele: kõik gildi liikmed olid kohustatud osalema surnud liikme matustel ja mälestusteenistustel.²⁰ 1519. aastast pärineva lisamärkuse kohaselt pidi preester Reymer Wintberch gildi kulul pidama gildile kuuluva Kanuti altari juures igal pühapäeval Neitsi Maarja missa.²¹

Peamiselt gildi juhtimisele ja koosviibimiste korraldamisele on pühendatud ka Tallinna Suurgildi skraa, milles ei ole üldse viiteid kaubanduslikule tegevusele.²² Kui lähtuda Tallinna suurkorporatsioonide eesmärkide hindamisel ainult nende skraadest, võiks kaupmeeste ja käsitööliste gilde pida-

dagi vaid turva- ja seltskondlikeks ühendusteks.

Hiliskeskajal olid kõigil suurematel gildidel altarid mõlemas kogudusekirikus – nii Nigulistes kui ka Olevistes.²³ Kuna altarite ülalpidamine tähendas rahalisi suhteid kirikuga ning sellest olenes altari teenivate vaimulike sissetulek, pidi iga vikaaria asutamisel sõlmitama leping. Mõned lepingud, nagu näiteks Tallinna Mustpeade vennaskonna ja dominiiklaste konvendi vaheline kokkulepe,²⁴ on ka säilinud.

Väikekorporatsioonid keskaegses Läänemere piirkonnas ja Tallinnas

Usuvennaskondade massilist rajamist alates 14. sajandi teisest poolest seletatakse ajalookirjanduses uut laadi, varasemast rohkem personaliseerunud vagaduse kujunemisega.²⁵ Vagaduse tõusu on seletatud katkuepideemiatega, mis tõi kaasa jumalakartlikkusega, aga ka kerjusordude rahvakeelsetest jutlustest ergutust saanud usutunnetega.²⁶ Samas ei saa selle põhjal, mida ilmikute hiliskesk-aegsetest usukommetest teatakse, väita, et inimeste religioossed tunded oleksid just siis tugevnenud. Usuelu väliselt suurejoonelisi tõuse, kuigi teistes vormides, oli aset leidnud ka varem, nagu võimsate katedraalide ehitamisel aastatuhande vahetuse paiku või kerjusordude loomise ja jutlustegevuse arenguga 13. sajandi algul.

¹⁵ A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. LXXII–LXXIII, § 12, 15. Kanuti gildi skraa tekst on säilinud ajavahemikust 1486–1490 pärit ärakirjana, millele on lisatud hilisemaid märkusi. Arvatakse, et originaaltekst võis pärineda umbes aastast 1300. Vt. A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. XIV.

¹⁶ A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. XVIII.

¹⁷ A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. LXXI–LXXII, § 4–10.

¹⁸ Vt. selliste kohta: K. V. Jensen. Knudsgilder og korstog. – Gilder, lav og broderskaber, lk. 63–88.

¹⁹ A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. XIV.

²⁰ A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. LXXXVI, § 40.

²¹ A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. LXXXIV, § 87.

²² Vt. skraateksti: E. von Nottbeck. Die alten Schragen der grossen Gilde zu Reval. Reval, 1885, lk. 39–52.

²³ A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. XXIII. Vt. Kanuti gildi altarite kohta: A. Mänd. Tallinna Kanuti gild, lk. 135.

²⁴ Vt. T. Kala, J. Kreem, A. Mänd. Mustpeade vennaskond keskajal. – Tallinna Mustpead. Mustpeade vennaskonna ajaloost ja varadest, lk. 11–16, siin lk. 15–16.

²⁵ W.-D. Hauschild. Kirchengeschichte Lübecks, lk. 117.

²⁶ Vt. nt. Lübeckische Geschichte. Hrsg. v. Antjekathrin Graßmann. 4. verbesserte und ergänzte Auflage. Lübeck, 2008, lk. 294.

Läänemere-piirkonnas ei saa 14. sajandi teisel poolel veel rääkida usuvennaskondade tekke massilisusest. Usuvennaskondade asutamine hakkas Läänemere-äärsetes saksa kaubalinnades levima alles hiliskeskajal. Lübecki vanim ilmikute religioosne vennaskond oli Kolmainu vennaskond ehk Sirkli vennaskond (*Zirkelgesellschaft*), mis asutati 1379. aastal.²⁷ Väikevennaskondade rajamise kõrgaeg langeb pigem 15. sajandi esimesse poolele või veelgi hilisemasse aega. Lübeckis oli 1500. aasta paiku umbes 70 vennaskonda (ametialaseid ühendusi ei ole arvestatud), arvatakse aga, et enamik neist asutati alles 15. sajandi esimesel poolel.²⁸ Hamburgis tegutses enne reformatsiooni sadakond vennaskonda, millest enamik oli asutatud pärast 1450. aastat. Mitmetel neist õnnestus heategevate organisatsioonidena püsida 19. sajandini.²⁹ Ka Skandinaavias langes vennaskondade rajamise kõrgaeg just 15. sajandisse.³⁰

Hiliskeskajaks tegutsesid Riias lisaks kaupmeeste Suurgildile, Mustpeade vennaskonnale ja käsitööliste Väikegildile ning arvatavasti varase tekkega Püha Risti ja Püha Kolmainu vennaskonnale (vt. allpool) veel Püha vere, Püha Olavi, Püha Nikolause, Püha Maarja-Magdaleena, Püha Antoniuse, Püha Gertrudi ja Püha Neitsi vennaskond, pillimeeste gild

(*Pfeifergilde*) ja „loodigild” (*Loet-gilde*),³¹ Uus-Pärnus Püha Ihu gild, Nikolause gild, Jumalalema gild ja Maarja-Magdaleena gild,³² 1496. aastast pärineb teade Püha Ihu vennaskonna kohta Lihulas.³³ Tartu keskaegne arhiiv ei ole säilinud, mistõttu linna väikevennaskondi ei saa ka uurida. Tallinna väikevennaskondade arvu võib pidada Liivimaa suuremate linnade kohta tõenäoliselt keskmiseks, mitte aga võrreldavaks Läänemere metropolidega.

Paul Johansen ja Heinz von zur Mühlen on Tallinna väikekorporatsioonide seas loetlenud Püha Ihu gildi, meresõitjaid ja võõrsilt tulnud reisijaid ühendanud Gertrudi gildi, raetenreid ühendanud Victori gildi ja haigepöetamisele pühendunud Antoniuse, Hiiobi ja Rochuse gilde, 10 000 rüütli gildi, mille iseloomust ei ole midagi teada, ning Luuka gildi, mille käsitlemist usuvennaskonnana ei loe Johansen ja von zur Mühlen õigustatuks, pidades seda identseks maalijate ja nikerdajate tsunftiga.³⁴

Ülal loetletud ühendustele saab lisada Püha Miikaeli vennaskonna³⁵ ja Oleviste kiriku Maarja kabeli juurde kuulunud Maarja vennaskonna.³⁶ Toompeal tegutsesid Neitsi Maarja gild ja Püha Anna gild.³⁷ Ka 10 000 rüütli vennaskond asus suure tõenäosusega Toompeal, nagu ka 1419. aastal mainitud Püha Jüri vennaskond.³⁸

²⁷ W.-D. Hauschild. Kirchengeschichte Lübecks, lk. 119.

²⁸ W.-D. Hauschild. Kirchengeschichte Lübecks, lk. 116.

²⁹ W.-D. Hauschild. Kirchengeschichte Lübecks, lk. 116.

³⁰ Vt. T. Nyberg. Das religiöse Profil des Nordens. Die Entwicklung von Kirchlichkeit und Frömmigkeit in den skandinavischen Ländern vom Späten Mittelalter bis zum Konfessionellen Zeitalter. – Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660. Hrsg. v. M. Asche, A. Schindling. Münster, 2003, lk. 245–310, siin lk. 278.

³¹ W. Stieda, C. Mettig. Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga, lk. 88.

³² Vt. nende kohta: I. Põltsam-Jürjo. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn, 2009, lk. 372.

³³ Vennaskond kaebas, et ei ole kätte saanud Tallinna kullassepalt Hinrick Schrammilt tellitud monstrantsi. Vt. LUB 2/I. Hrsg. v. L. Arbusow. Riga, Moskau, 1900, nr. 396. Vt. selle kohta ka A. Mänd. Kirikute hõbevara. Altaririistad keskaegsel Liivimaal (Eesti kirikute sisustus I). Tallinn, 2008, lk. 59 ja lk. 145, viide 68.

³⁴ P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 67.

³⁵ Vt. nt. L. Tiik. Tallinna gildidest ja nende kinnistuist, lk. 10.

³⁶ Seda vennaskonda on mainitud vähemalt kolmes Tallinna testamendis. Vt. K.-R. Hahn. Revaler Testamente im 15.–16. Jahrhundert. Dissertation zur Erlangung des philosophischen Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen. Göttingen, 2008. Bd. 1 (käsikiri Tallinna Linnaarhiivi raamatukogus), lk. 258.

³⁷ Vt. Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde zu Reval. – Beiträge zur Kunde Estlands. XVII. Bd., 1. Heft. Reval, 1932, lk. 25–46. Püha Anna gildi kohta vt. sealsamas, lk. 34, samuti K.-R. Hahn. Revaler Testamente, lk. 258.

³⁸ LUB V. Hrsg. v. Fr. G. von Bunge. Riga, 1867, reg. 2769. Vt. ka A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. XXI.

Püha Ihu gild

Alates 14. sajandi keskpaigast hakati üle Euroopa rajama arvukalt Püha Ihu vennaskondi. Ühest põhjust sellele nähtusele ei ole leitud. Osa uurijaid on seda seletanud ilmi-kute vagaduse tõusuga ja inimeste püüdega koonduda pärast Musta Surma vapustusi, teised ei pea neid seletusi aga veenvaks.³⁹ Püha Ihu vennaskondade iseloom võis olla üsna erinev. Näiteks Lübeckis tekkis alates 1380. aastatest mitu Püha Ihu vennaskonda: eraldi maalijate, kullasseppade, veskisellide (*Mühlenknechte*) ja kalurite vennaskonnad ning lisaks kaks kaupmeeste vennaskonda.⁴⁰ Tallinna Püha Ihu vennaskonnast on säilinud rohkem andmeid kui ühegi teise all-linna väikekorporatsiooni kohta, mis võimaldab käsitleda seda ühendust teistest omataolistest põhjalikumalt.

On arvatud, et Tallinna Püha Ihu vennaskond asutati 14. sajandi keskpaiku.⁴¹ Vennaskonna teket on muu hulgas seostatud Jüriöö ülestõusuga, oletades, et rahvuslike ja sotsiaalsete vahekordade teravnemise sunnil eraldusid varem Kanuti gildi kuulunud eestlased omaette gildi.⁴² Teised autorid on Püha Ihu gildi aga pidanud Tallinna vanimaks ning selle tõenäoliseks rajamisajaks 13. sajandit või veelgi varasemat aega, mil gild võis ühendada eestlastest kaupmehi.⁴³ Ühelgi neist arvamusest ei ole dokumentaalset kinnitust.

Arvestades seda, et Püha Ihu kultus hakas Lääne-Euroopas järk-järgult levima alles 13. sajandil,⁴⁴ oleks sellenimelise vennaskonna rajamine Tallinnas juba samal sajandil vähetõenäoline, kuigi mitte päris võimatu. Liivimaalt ei ole teateid Püha Ihu kultuse kohta enne 14. sajandit.⁴⁵ Nii see kui ka vennaskonna praeguseks vanima säilinud skraa pärinemine alles 14. sajandi keskpaigast või teisest poolest (vt. allpool) ei räägi vennaskonna varase asutamise kasuks.

Riias tegutses Püha Risti ja Püha Kolmainu gild, mis oli selle skraa⁴⁶ järgi otsustades väga sarnane Tallinna Püha Ihu vennaskonnale. Mõlema vennaskonna skraas käsitletakse vastastikust abistamist, sealhulgas abi merehäda või vangilangemise korral, korrapidamist jootude ajal, allumist oldermanile, ühist osalemist surnud gildiõe või -venna matustel ja mälestusteenistuste rahastamist. Kuigi Riia Püha Risti ja Püha Kolmainu gildi ning Tallinna Püha Ihu vennaskonna skraade vahel on rohkesti erinevusi detailides, ei ole kahtlust, et mõlemad tekstid toetuvad ühele ja samale, Liivimaa koloniseerimise algusaegadest pärinevale traditsioonile. See ei tähenda, et muretsed skraatekstid kajastanuks tingimata olukorda, mis valitses nende gildide asutamise ajal. Gildi legitimiseeris skraa olemasolu, mitte selle sisu.

On arvatud, et Tallinna Püha Ihu vennaskond koosnes ülekaalukalt eestlastest, muu

³⁹ Vt. selle kohta: M. Rubin. *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge, 1994, lk. 233.

⁴⁰ W.-D. Hauschild. *Kirchengeschichte Lübecks*, lk. 120.

⁴¹ P. Johansen, H. von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch*, lk. 67; H. von zur Mühlen. *Zur Frühgeschichte der Revaler Gilden*, lk. 36.

⁴² A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. VI (Paul Johanseni eessõna), lk. XX; H. von zur Mühlen. *Zur Frühgeschichte der Revaler Gilden*, lk. 38.

⁴³ Vt. A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. XIV; I. Leimus. *Mõõgavendade pitser*, lk. 25.

⁴⁴ M. Rubin. *Corpus Christi*, lk. 164–181.

⁴⁵ Vt. Püha Ihu kultuse kohta Liivimaa linnades: A. Mänd. *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades*, lk. 249–258.

⁴⁶ LUB I, nr. 242. Skraa järgi asutati Riia Püha Risti ja Püha Kolmainu gild 1252. aastal. Friedrich Benninghoven peab võimalikuks, et skraa on kirja pandud 14. sajandi lõpul või 15. sajandi algul ning gildi on selles sihilikult püütud näidata vanemana, kui ta tegelikult oli (vt. Fr. Benninghoven. *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann*. Hamburg, 1961, lk. 93; A. Mänd, *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades*, lk. 48). Samas seisab säilinud alamsaksakeelses skraatekstis, et skraa on tõlgitud ladina keelest saksa keelde (*de to Latine gescreven was und in Dutsch gebracht wart* – LUB I, veerg 307–308) ning seda käsikirja kopeerija või tellija vaevalt et välja mõtles. Ladinakeelse skraa olemasolu räägiks aga pigem gildi varase asutamise poolt.

hulgas voorimeestest ja õllepruulidest,⁴⁷ ning et liikmete madala ühiskondliku staatuse tõttu oli tegu ebaolulise organisatsiooniga.⁴⁸ Püüdkem aga võrrelda Püha Ihu vennaskonna kohta teada olevat andmetega teiste Tallinna väikekorporatsioonide kohta. Püha Ihu vennaskonnal oli oma skraa ja kindlalt piiritletud liikmeskond. Vennaskond tegutses vähemalt poolteist sajandit – hiljemalt 14. sajandi keskpaigast 16. sajandi alguseni. Ühegi teise Tallinna all-linna väikekorporatsiooni kohta nii palju andmeid ei ole. Kindlasti ei olnud tegu vähem olulise vennaskonnaga kui teised väikekorporatsioonid, jääb aga teadmata, kas vennaskond ikka loodi ainult usulis-seltskondlikel eesmärkidel.

Pidades Püha Ihu vennaskonda küll peasjalikult eestlaste ühenduseks, ei ole uurijad eitanud mõnede sakslastest liikmete, sealhulgas vaimulike kuulumist vennaskonda, samas on eestlaste osatähtsuse liigne rõhutamine aga ilmselt takistanud vennaskonna objektiivset käsitlemist. Tegelikult on vennaskonna liikmete rahvusliku kuuluvuse kohta väga vähe andmeid. Teada on vaid üksikute liikmete nimed. Vennaskonna skraa järgi olid tema esialgsed funktsioonid väga lähedased mitte ainult Riia Püha Risti ja Püha Kolmainu vennaskonna, vaid ka Tallinna Kanuti gildi omadele, näiteks mis puudutab liikmete vastastikust toetust ja abi, muu hulgas merehätta sattumise või vangilangemise puhul.⁴⁹

Püha Ihu gildi skraa on säilinud kahes sisult identses ära kirjas (Ac 1-I ja Ac 1-II), millest kumbki ei ole originaalis dateeritud. Skraatekstidele lisatud hilisemad märkused on mõlemas käsikirjas erinevad. Oletuste tegemisel gildi vanuse kohta on osalt lähtutud vanema skraakäsikirja (Ac I-1) paleograafilisest ilmast, mida pealiskaudsel vaatlusel võib

tõesti pidada nii 13. kui ka 14. sajandisse kuuluvaks.⁵⁰ Noorem skraakäsikiri (Ac 1-II) pärineb arvatavasti 1440. aastate algusest või keskpaigast. Vanimad dateeritud lisamärkused käsikirjas Ac 1-II kannavad aastaarve 1446 ja 1447.⁵¹

Ac 1-I on tugevalt näriliste kahjustatud, mistõttu suur osa teksti on kaotsi läinud. Friedrich Georg von Bunge 1853. aastal ilmunud editsioon Püha Ihu gildi skraast on tehtud just Ac 1-I põhjal ning sisaldab seetõttu suuri lünki. Närilised on oma hävitustöö teinud millalgi ajavahemikus 17. sajandi teisest poolest 19. sajandi keskpaigani. Nimelt sisaldab Ac 1-I kaanemärkust – „*Eine alte Schrage der Gilde zum Heiligen Leichnam, so da ist die große oder Kauffmansg<ilde> alhie in <Reval>*” [?] –, mis pärineb tõenäoliselt 17. sajandi keskpaiku läbi viidud arhiivikorramise ajast⁵² ning on samuti kahjustatud. 17. sajandi Tallinnas ei olnud kombeks korradada arhivaale puhtast ajaloohuvist, vaid üksnes juhul, kui nende järele oli praktilist vajadust (nagu näiteks kinnistu- ja rendiseraamatute puhul) või kui nad esindasid mingit põlist õiguslikku traditsiooni (nagu 13. sajandi Lübecki õiguse koodeksid). Kui paljud nüüdseks huvipakkuvateks osutunud dokumendid on säilinud juhuse tõttu, siis skraa kaanemärkus osutab, et seda käsikirja säilitati sihipäraselt.

Enne viimast skraaparahvi sisaldub mõlemas käsikirjas lisamärkus, mille kohaselt Niguliste kirikhärra Bernd Dunevar andis Püha Ihu gildile Nigulistest koha (*stede*) küünla või lambi (*lichte*) panekuks Püha Vaimu auks.⁵³

Hilisema praktikaga võrreldes on pisut ootamatu, et koha eraldamine oli kirikhärra

⁴⁷ P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 67.

⁴⁸ P. Johansen. Nordische Mission, lk. 41.

⁴⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 4–7.

⁵⁰ LUB I, nr. 593 on see skraakäsikiri dateeritud umbes aastaga 1300. Vt. ka H. von zur Mühlen. Zur Frühgeschichte der Revaler Gilden, lk. 36.

⁵¹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 22, 24.

⁵² Vt. selle arhiivikorramise kohta: T. Kala. Kuningliku Tallinna linna kogu kantselei registratuur. Registratuur über die ganze Canceley der Königl: Statt Reval. – Vana Tallinn XIX (XXIII). Tallinn, 2008, lk. 151–162.

⁵³ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-I, pag. 10, Ac 1-II, pag. 18.

pädevuses. 15.–16. sajandil sõlmisid taolisi lepinguid kirikueestseisjad. Samas ei ole Tallinna kirikute majandamise viisidest 14. sajandil midagi teada. Esimest korda mainitakse Niguliste kiriku eestseisjat allikates alles 1423. aastal⁵⁴ ning on mõeldav, et 14. sajandil otsustas taolisi küsimusi tööpooldest kirikhärra. Kui 15. sajandil sõlmiti selliseid lepinguid kirjalikult, siis siin näib olevat tegu olnud algselt suulise kokkuleppega, mille sisu jäädvustati skraakoodeksi lõppu tagantjärele.

Kogu Ac 1-I skraateksti kirjutamisel on kasutatud väikeseformaadilist *textualis*-tüüpi šrifti. Viimasele paragrahvile eelneva märkuse on kirjutatud küll sama kirjutaja, ent kasutanud sedapuhku veidi vabamat ja ümaramat, kursiivi elementidega dokumendišrifti. Sellele järgnev skraa viimane paragrahv on taas kirjutatud tekstišriftis. Ärakiri on tehtud korraga, tindis ja kirjutamistingimustes ei ole olnud mingit muutust. Ilmselt on ära kirja valmistanud kogemustega kirjutaja, kes valdas eri šrifte.

Arvestades Bernd Dunevari puudutava märkuse kopeerimist samaaegselt skraatekstiga pidi Ac 1-I põhinema eeskujul, kus see märkus oli skraa lõppu teises šriftis lisatud. Ac 1-I kirjutaja andis ära kirja valmistamisel edasi šriftierinevused, nagu need esinesid talle eeskujuks olnud tekstis. Lisamärkuste kirjutamine skraade või muude seadusekogude lõppu oli laialt levinud ning seda esineb nii Püha Ihu gildi mõlema skraaära kirja kui ka Kanuti gildi vanima skraa puhul. Kas Ac 1-I viimane paragrahv, mis kohustab gildivendi pidama mälestusteenistusi ka nende gildiliikmete eest, kes on surnud võõrsil, lisati praeguseks hävinud algkäsitajate töesti alles pärast Dunevari puudutatavat märkust või jäi

see Ac 1-I kirjutajal algul kahe silma vahele, jääb teadmata.

Kui õnnestuks dateerida Dunevari puudutav lisamärkus, oleks sellega määratud kogu käsitajate Ac 1-I võimalik varaseim kirjaneku aeg. Märkus ei sisalda muud daatumit peale selle, et gildile Nigulistes koha eraldanud Dunevar suri 18 aastat tagasi. Tehingu tunnistajana mainitakse her Gert Witte isa. Gert Witte nimi leidub skraakäsitajate Ac 1-II. Käsitajate Ac 1-I vastav koht näriliste tekitatud kahjustuste tõttu puudub. Niguliste kirikhärrat Bernd Dunevari (Bernardus Dyneuari) on mainitud 1341. aastast pärinevas Rotherus Dyneuari testamendis.⁵⁵ Allikates esineb kaks Gert (Gerhardus) Witte nimelist rae-härrat: esimene ajavahemikus 1353–1367 ja teine 1384–1396.⁵⁶ 1341. aastal mainitakse Bernd Dunevari elusana, skraa lisamärkuses aga 18 aastat tagasi surnuna. Ka Gert Witte isa nimetatakse märkuses juba surnuna. Gert Witte isa mainimine ei ole lisamärkuse dateerimisel abiks, kuna pole teada, kas vanem Witte oli noorema isa või millal Gert Witte isana mainitud tunnistaja suri. Lähtudes Dunevari kohta teada olevast, on tõenäoline, et lisamärkuses mainitud tehing toimus 1340. või 1350. aastatel, märkus ise pärineb seega 14. sajandi kolmandast veerandist ning ka kogu skraakäsitajate kõige varem sellest ajast.

Ei ole teada, millal leiti Tallinna kesk-aegsete arhivaalide seast Püha Ihu gildi noorem skraakoodeks. Selle käsitajate kohta puudub märged nii 1896. kui ka 1924. aastal ilmunud Tallinna linnaarhiivi kataloogides, küll aga tunti seda hiljemalt 1938. aastaks, mil seda on kasutanud Aleksander Margus.⁵⁷ Käsitajate on kopeeritud kas Ac 1-I-lt

⁵⁴ Vt. Niguliste kiriku eestseisjate ametiaegu: E. O. Kuujo. Die Rechtliche und wirtschaftliche Stellung der Pfarrkirchen in Alt-Livland (Suomalaisen Tiedekatemia Toimituksia. Sarja B, kd. 79,2). Helsinki, 1953, lk. 189.

⁵⁵ Regesten der im Jahre 1875 im Rathhause zu Reval wieder aufgefundenen Documente. Angefertigt von Eduard Pabst und Gotthard von Hansen. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. II, Heft 2, Reval, 1876, lk. 174–280, siin nr. 68, lk. 192.

⁵⁶ Fr. G. von Bunge. Die Revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhang über Riga und Dorpat. Reval, 1874, lk. 141.

⁵⁷ Vt. A. Margus. Kanuti gildi arhiiv, lk. XII–XIII.

või selle eeskujult. Mõnda aega olid käsikirjad tarvitusel paralleelselt, kuna mõlemas leidub hilisemaid märkusi 15. sajandi teisest poolest ja 16. sajandi algusest. Võimalik, et skraakäsikirju kasutasid vennaskonna erinevad juhid ning käsikiri Ac 1-II valmistati siis, kui Ac 1-I arhetüüp kaotsi läks või kasutamiskõlbmatuks kulus.

Kuna Püha Ihu gildilt ei ole säilinud muid dokumente peale kahe skraakäsikirja, on gildi igapäevase tegevuse sisu peaaegu tundmata, teateid liikmeskonna kohta on vähe. Mõned gildiliikmete nimed sisalduvad skraakäsikirjadele lisatud märkustes:

1428: Gert Naestewaeli abikaasa, [Naestewaeli] õde Elzebe, Haluani abikaasa ja tema teenija Gedrud [!], Enneke Pyper ja tema abikaasa Katherina Lode ning Magrete [!] kloostri;⁵⁸

1436: Pühavaimu kirikhärra Ludolfus Carwel;⁵⁹

1446–1447: oldermann Hans *bruer*, kaasistujad Andrewes *bruer*, Hans Grote;⁶⁰

15. sajandi keskpaik: oldermann Hans *bruer*, kaasistujad Andreas *bruer*, Clawes *voreman*;⁶¹

15. sajandi teine pool: oldermann Hynrik Lange, kaasistujad Peter *vorman*, Peter *bruer*;⁶²

1473: oldermann Hans Lyndukande, kaasistujad Thomas Ualke ja Hans *bruer*;⁶³

1480: oldermann Hans *bruer*;⁶⁴

1489: oldermann Mathies Kurke;⁶⁵

1495: oldermann Peter *bruer*;⁶⁶

1496: oldermann Mathies Aule, kaasistujad Jurgen *bruer* ja Claws Pille;⁶⁷

1497: oldermann Jurgen *bruer*;⁶⁸

1502: oldermann Hans Lange.⁶⁹

Nende nimede põhjal ei ole kuigi lihtne teha järeldusi gildiliikmete rahvuse kohta. Kui nimed nagu Lyndukande, Naestewael, Kurke või Pille viitavad nende kandjate eesti päritolule, siis kristlike eesnimedega õllepruulide Peteri, Hansu või Jurgeni, samuti voorimeeste Peteri ja Clawesi puhul ei saa nende rahvuse kohta midagi öelda. Sama kehtib Hans Lange ja Mathies Aule kohta. Paul Johansen on oletanud, et Pühavaimu kiriku kirikhärra Ludolfus Carwel võis olla eestlane, kindlaid tõendeid selle kohta aga pole.⁷⁰ Öelda võib vaid, et gildi liikmete hulgas oli nii vaimulikke kui ka ilmikuid, nii mehi kui ka naisi, 15. sajandil nii eestlasi kui ka sakslasi.

Püha Ihu gildi skraa sisaldab väga vähe usuelu puudutavaid paragrahve. Kui gildi liige suri võõrsil, pidid gildi vennad ja õed teda mälestama vigiilide ja hingemissadega samuti kui kodus surnud liikmeid.⁷¹ Gildi igaaastane kogunemine toimus Püha Ihu päeva paiku.⁷² Gildi oldermann ja tema kaasistujad olid kohustatud regulaarselt kontrollima gildi arvepidamist ning tasuma võlad. Ülejääk tuli annetada kirikule mälestusteenistusteks ja „armastusest Püha Ihu vastu” (*to love deme*

⁵⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-I, pag. 11.

⁵⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-I, pag. 11. Carwel oli 1457. aastast alates ka Suurgildi lauagildi liige. Vt. A. Mänd. Suurgildi liikmeskonnast, lk. 169.

⁶⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 22, 24. 1433. aastal sai Hans Grote kodanikuks. Vt. Das Revaler Bürgerbuch 1409–1424. Hrsg. v. O. Greiffenhagen (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv. Nr. 6). Reval, 1932, lk. 14.

⁶¹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 22.

⁶² TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 23.

⁶³ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-I, pag. 15.

⁶⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 23.

⁶⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 23.

⁶⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 23.

⁶⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 24.

⁶⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 24.

⁶⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-I, pag. 16.

⁷⁰ Vt. T. Kala. Ludeke Karwel, kogudusevaimulik. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd. Kümme keskaegset tallinlast (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, nr. 10). Tallinn, 2006, lk. 150–176, siin lk. 150.

⁷¹ LUB I, nr. 593, veerg 765, § X.

⁷² LUB I, nr. 593, veerg 766, § XIII. Püha Ihu päev on liikuv püha, mis langeb neljapäevale pärast kolmainupäeva.

hilligen lichame).⁷³ 1480. aastal andis gildi oldermann Hans *bruwer* (õllepruul) Niguliste eestseisjatele 10 marka, et gildile jääks õigus hoida oma varalaegast Niguliste käärkambris.⁷⁴ 1489. aastal sai kirik oldermann Mathies Kurkelt 10 marka Matteuse kabeli ehitamiseks.⁷⁵

Niguliste kiriku arveraamatus mainitakse Püha Ihu gildi (*hillige lichams gilde, hilgen lichams broders*) vaid mõned üksikud korrad: 1480. aastal, kui gild annetas kirikule 10 marka,⁷⁶ 1489. aastal, kui gild toetas uue Matteuse kabeli ehitust 10 margaga (tegu on ilmselt samade maksetega, mida mainib gildi skraa),⁷⁷ 1499. aastal, kui gild tasus 2 marka veini ja leiva eest teenistuseks Püha Alexiuse altari⁷⁸ ja 1497. aastal, kui gild maksis 2 marka oma laeka valmistamise eest.⁷⁹ Iga-aastased 2 marga suurused maksed veini ja leiva eest Püha Alexiuse altari või *getide* tarvis esinevad arveraamatus veel 1493., 1495., 1500., 1503., 1504. ja 1505. aastal.⁸⁰ Millist teenistust on silmas peetud, jääb ebaselgeks: leib ja vein on vajalikud vaid armulaua pühitsuseks, seega missa läbiviimiseks, *getide* tähendab aga tunnipalvust, mille käigus armulaua pühitsemist ei toimu. Kui kaks erandit välja arvata, et ole Alexiuse altari puhul mainitud maksjat, ent maksed on registreeritud samas konteks-

tis, mis 1499. aastal Püha Ihu gildilt laekunud tasu, s. t. ühes reas teiste Niguliste kiriku arveraamatus esindatud korporatsioonide maksetega. 1500. aastal laekus Alexiuse altari eest kaks makset – jõuludeks ja jaanipäevaks. Mõlemad tasus Hinrik Lutzenberch.⁸¹ Tema staatust ega tiitlit ei ole selles seoses mainitud.⁸²

Niguliste arveraamatust selgub, et seal peeti ka Püha Ihu missat ja statsioone. Selle kohta on arveraamatus koopia lepingust kiriku eestseisjate ja Püha Ihu missa eestseisjate vahel. Leping ei sisalda daatumit, pärineb aga kirikueestseisjate Marquart van der Moleni ja Johan Bosmani ametiajast. Molen oli eestseisja aastatel 1475–1493, Bosman 1482–1488.⁸³ Seega pidi lepingu sõlmimine toimuma ajavahemikus 1482–1488. Püha Ihu missa eestseisjatena on nimetatud raehärra Hinrick Dubersini⁸⁴ ja kodanikke Hinrik Lutzenberchi⁸⁵ ja Bartolt Barti. Lepingut uuendati 1517. aastal, kui Niguliste kiriku eestseisjad olid Johan Rotgers ja Hinrik Busz.⁸⁶

Niguliste arveraamatus on fikseeritud iga-aastased 5 marga suurused maksed Püha Ihu missa eestseisjatele väikese oreli kasutamise eest ajavahemikus 1484–1512. Aastatel 1488–1512 sai Püha Ihu missa kirikult iga-

⁷³ LUB I, nr. 593, veerg 767–768.

⁷⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 23.

⁷⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 1-II, pag. 23. Matteuse kabelit ehitati umbes ajavahemikus 1484–1492. Vt. M. Lumiste, R. Kangroopool. Niguliste kirik. Tallinn, 1990, lk. 39–40.

⁷⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 44r.

⁷⁷ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 65v.

⁷⁸ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 88v.

⁷⁹ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 199r.

⁸⁰ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 77v, 82v, 88v, 89r, 93v, 95v, 97r.

⁸¹ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 88v, 89r. Arveraamatus 1500. aastasse paigutatud jõulud langevad tegelikult veel 1499. aastasse.

⁸² Fr. G. von Bunge järgi oli Hinrik Lutzenberch (Lutzenbergh) ajavahemikus 1491–1511 raehärra (vt. Fr. G. von Bunge. Die Revaler Rathslinie, lk. 114). 1486., 1502. ja 1509. aastal mainitakse Lutzenberchi linna rendiseraamatus (Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382–1518. Hrsg. v. A. Plaesterer (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv). Tallinn, 1930, lk. 306, nr. 1143, lk. 347, nr. 1273, lk. 373, nr. 1365), ent siingi ilma tiitlita. Raehärra mainimine ilma tiitlita *her* oleks ebatavaline. Näib, et Bunge väljaandes on viga ning Lutzenberch ei olnud raehärra.

⁸³ Vt. E. O. Kuujo. Die Rechtliche und wirtschaftliche Stellung, lk. 189.

⁸⁴ Hinrik Dubersini nimi puudub Bunge raehärrade loetelust.

⁸⁵ Hinrick Lutzenberch oli 1480. aasta jõulujootude ajal saanud Suurgildi liikmeks. Aastatel 1502–1505 oli ta Suurgildi oldermann. Vt. A. Mänd. Suurgildi liikmeskonnast, lk. 183.

⁸⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 21v.

aastast 12 marga suurust rendisetulu.⁸⁷ Eespool nimetatud lepinguga andsid missaeestseisjad kirikueestseisjate käsutusse 200 marka ning 12 marka kujutasid endast nähtavasti selle summa intresse (6%). Mõnel aastal on rendisemakse suuruseks märgitud 7 marka,⁸⁸ ent siin on ilmselt tegu tasaarveldusega, kus 12 margast lahutati oreli kasutamise üür (5 marka).

Püha Ihu missa ja Püha Ihu gild ei paista olevat omavahel seotud: neid ei nimetata kunagi koos ja ükski teadaolevatest Püha Ihu gildi oldermannide ja kaasistujate nimedest ei lange kokku Püha Ihu missa eestseisjate nimedega. Ainus probleem on Püha Ihu missa eestseisjas Hinrick Lutzenberchis. Sai ju kirik nimelt tema käest 1500. aastal tasu Püha Alexiuse altari juures toimunud teenistuse eest, mis tavaliselt laekus Püha Ihu gildilt.

Tallinna kodanikenimekirjades esineb ainult üks Hinrik Lutzenberch, kes sai kodanikuõigused 1480. aastal.⁸⁹ Võimalik, et kogu selle pika aja (vähemalt 1488–1512) oli üks kolmest Püha Ihu missa eestseisjast üks ja seesama Hinrik Lutzenberch, ent amet võis minna üle ka isalt pojale või mõnele muule sama eesnime kandvale sugulasele. 1491. aastal mainitakse Püha Ihu missa eestseisjana Euert van der Schurenit.⁹⁰

Niisiis oli Tallinnas hiljemalt alates 1480. aastate lõpust kaks samanimelist institutsiooni: Püha Ihu gild ja Püha Ihu missa. Millised olid nende omavahelised seosed, ei ole

teada. Pole välistatud, et üks Püha Ihu missa eestseisjatest Hinrick Lutzenberch oli ühtlasi Püha Ihu gildi liige.

Paul Johanseni ja Heinz von zur Mühleni arvates lõpetas Püha Ihu gildi tegevuse reformatsioon ja gildi keskuse Niguliste kiriku muutumine luterlikuks.⁹¹ Nagu ülal öeldud, mainitakse Püha Ihu gildi Niguliste arveraa-matus viimast korda 1512. aastal, viimane lisamärkus gildi skraakäsikirjades on dateeritud aastaga 1502. Samas märgib nn. altarieestseisja raamat – mustandivihik, millesse raad lasi reformatsiooni ajal üles kirjutada Tallinna kirikute altari- ja teenistuste sisetulekud –, veel 1525. aasta paiku, et Niguliste kiriku Püha Anna altari juures asuvale mitesaksa kantslile laekub Püha Ihu vendadelt aastaks kuus marka.⁹² Niisiis võis gild sel ajal veel eksisteerida või vähemalt pidid veel laekuma kunagi gildi poolt sihtotstarbeliselt määratud intressid.

Toompea Maarja gild

Samuti nagu Püha Ihu gildi, nii on ka Toompea Maarja gildi uurimiseks kasutada tema skraa koos lisamärkustega. Paraku on skraa originaali praegune asukoht teadmata. Tallinna Linnaarhiivis säilitatavas Maarja gildi, hilisema Toomgildi arhiivis⁹³ ega ka mujal Linnaarhiivi kogudes seda ei leidu. 1932. aastal ilmus Maarja gildi skraa trükkis Friedrich Stillmarki editeerituna.⁹⁴ Stillmark puutus

⁸⁷ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 15r, 58r, 58v, 59r, 59v, 64v, 68v, 69v, 72v, 74r, 77v, 78v, 88v, 90v, 93v, 97r, 190v, 193r, 196r, 198v, 206v, 207v, 211r, 212r, 215r, 215A2v, 217r, 218v.

⁸⁸ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 196r, 212r, 215A2v, 218v.

⁸⁹ Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624. Hrsg. v. O. Greiffenhagen (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv). Tallinn, 1932, lk. 33.

⁹⁰ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 186r.

⁹¹ P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 67.

⁹² TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 15a, fol. 21v. Vt. ka P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 338–339.

⁹³ TLA, f. 192 (Tallinna Toomgild).

⁹⁴ Stillmarki järgi kujutas skraakoodeks endast 24-leheküljelist pärgamentkõidet suurusega 21,0 x 14,5 cm, seda katsid tammepuust kaaned, mis osaliselt olid olnud nahaga üle tõmmatud. Tagumine kaas oli pooleldi murdunud. Näha olnud ka jälj lükkumist. Leheküljed 3–16 sisaldanud skraateksti 15. sajandi gooti minusklites punaste initsiaalidega. Skraatekst koosnenud sissejuhatusest ja 36 originaalartiklist, sellele lisatud artiklid 37–67 olid hilisemad lisandused 13 kirjutajalt ega järginud alati kronoloogilist järjekorda. Vt. Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 35–46.

skraakäsikirjaga kokku ilmselt just Tallinnas ning kasutas teksti uurimisel tollase Tallinna linnaarhivaari Otto Greiffenhageni abi.⁹⁵ Editsiooni ilmunise ajaks oli Stillmark aga juba aastaid Tallinnast eemal olnud, elanud vahepeal Jenas ja väljaande ilmunise ajal Arendsees Mecklenburgis.⁹⁶

Stillmarki käsutuses olnud käsikiri ei olnud gildi vanim skraa: sissejuhatuses mainitakse, et gildi asutasid 1407. aastal Diderick Todwyn ja Diderick Toyß „koos paljude teiste tublide aadlimeestega, nii vaimulike kui ka ilmikutega” (*mytsamt vele anderen guden mannen uther ridderschopp, beide geistlick unde vertlick*). Hiljem kinnitas skraa Tallinna piiskop Everhard Calle, kes oli ka ise gildi liige.⁹⁷ Diderick Toyßi mainitakse 1398. aastal toomhärana,⁹⁸ Diderick Todwynil oli toomkirikus prebend, mida 1413. aastal suurendati.⁹⁹ Everhard Calle, keda skraa sissejuhatuses mainitakse juba surnuna, oli Tallinna piiskop aastatel 1456–1475.¹⁰⁰ Kas gild sai juba asutamisel piiskopliku kinnituse, skraast ei selgu. 1407. aastal Tallinna piiskopiks olnud Johannes III (piiskop 1405–1418)¹⁰¹ skraas ei mainita.

Erinevalt Püha Ihu gildist asutati Maarja gild vähemalt selle skraa järgi otsustades puhtalt usulistel eesmärkidel, „et austada Neitsi Maarjat, kes on kõigi mõlemast soost patustajate eestkostja oma poja Jeesus Kristuse juures”.¹⁰² Kui Püha Ihu gild välja arvata, siis all-linnast nii varased teated religioossete vennaskondade kohta puuduvad.

Skraa järgi oli Maarja gildi olulisim pidupäev Maarja taevaminemise päev (15. august), mil koguneti jootudele. Kaks korda aastas – Püha Ihu päeval ja reedel enne Ristija Johannese sünnipäeva – korraldas gild protsessiooni, kus gildiõed pidid kandma Neitsi Maarja kuju ja gildivennad küünlaid. Protsessioonile järgnes koosviibimine õllejoomisega.¹⁰³

Nagu teisteski gildides ja vennaskondades, pidid Maarja gildi liikmed ühiselt osalema surnud gildivendade või -õdede matusetalitustel ja mälestusteenistustel, seda ka siis, kui need toimusid mõnes all-linna kirikus.¹⁰⁴ Kui gildi liige suri, tuli kõigil gildivendadel ja -õdedel *prima*¹⁰⁵ ajaks koguneda toomkirikusse, võtta osa matuserongkäigust, lugeda 30

⁹⁵ Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 36.

⁹⁶ Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 25.

⁹⁷ Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 36.

1496. aastal märgitakse, et Maarja gild on paavsti loal „äsjä asutatud” (LUB 2/I, nr. 335: [– – –] *noviter in summo Revaliensi auctoritate apostolica instituta et fundata est* [– – –], mis justkui viitaks sellele, et gildi tegevus oli vahepeal soikunud. Ilmselt ei olnud see siiski nii: Everhard Calle kinnitus gildile võis pärineda ainult tema piiskopiksoleku ajast ehk aastatest 1456–1475. Esimene dateeritud lisamärkus skraas pärineb aastast 1494 (Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 42, § 41). Lähtudes Everhard Calle surma-aastast ja 1494. aastaga dateeritud lisamärkusest pidas Stillmark tema käsutuses olnud skraateksti kirjaneku ajaks ajavahemikku 1475–1494 (Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 26). Pigem on 1496. aastal tahetud rõhutada paavstliku kinnituse olulisust.

⁹⁸ Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 26; LUB IV. Hrsg. v. Fr. G. von Bunge. Reval, 1859, nr. 1478.

⁹⁹ Didericki vend Henneke Todwyn suurendas oma venna käsutuses olevat 70 marga suurust prebendi 100 marga võrra, et Diderick nende suguvõsa eest regulaarselt mälestusteenistusi peaks. Vt. prebendi suurendamise kohta välja antud üriku teksti: Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, 1852, N° 29, veerg 586.

¹⁰⁰ Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 26.

¹⁰¹ L. Arbusow. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. Mitau, 1913, lk. 335.

¹⁰² Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 36: [– – –] *in de ere Marien der Hemmelkonyngynnen, angeseen se ene vorbidderynne is aller sunder und sunderynnen tho erem kinde Cristo Jesu* [– – –].

¹⁰³ Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 39–40, § 24.

¹⁰⁴ Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 40, § 26.

¹⁰⁵ *Prima*: päeva esimene tunnipalvus pärast päikesetõusu. Vt. nt. H. Grotefend. Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. Erster Band. Hannover, 1891, lk. 158–159.

meie isa ja 30 Ave Maria palvet ning annetada kolme mälestusmissa jaoks.¹⁰⁶ Gildi kuuluvad preestrid olid kohustatud pidama ühe vigiili ja ühe mälestusmissa. Skraa põhitekstile lisatud märkuse järgi maksis gild kolme missa eest nädalas toomkirikus.¹⁰⁷ Erinevalt Püha Ihu gildi või Kanuti gildi skraast ei käsitleta Maarja gildi skraas midagi muud peale ühiste kiriklike teenistuste ning jootude. Niisiis ei olnud juba loomisest saadik tegemist mitte turva- ja abiorganisatsiooniga, nagu vanemate all-linna gildide puhul, vaid ainuüksi usuvennaskonnaga.

Erinevalt all-linna usuvennaskondadest ei kao Maarja gild 16. sajandi esimesel veerandil allikatest, kuigi ilmselt oli tema iseloom ja juhtimine selleks ajaks muutunud. Kui 15. sajandil sai gild kinnituse oma tegevuseks piiskopilt, siis skraale hiljem lisatud märkuste põhjal on alust arvata, et alates 15. sajandi lõpust ei tehtud gildis ühtegi olulist otsust ilma Tallinna linnusekomtuuri (*Hauskomtur*) heakskiiduta. Hiljemalt 16. sajandi algul oli just linnusekomtuur see, kes andis gildile tegutsemisloa.¹⁰⁸ 1508. aastal eraldas ordumeister Wolter von Plettenberg gildile krundi oma maja ehitamiseks.¹⁰⁹ Näib, et piiskopi ja toomhärade ning teiste toomkiriku vaimulike juhtiv osa gildis oli asendunud orduvennade omaga. Algsesse aadli vennaskonda hakati aga hiljem vastu võtma ka lihtsamat rahvast, mis osaliselt seletab gildi tegevuse jätkumist käsitöölise ühendusena pärast reformatsiooni.

Teised väikekorporatsioonid

Allikate vähesuse tõttu saab Tallinna väikekorporatsioone kirjeldada väga pinnapealselt. Mõnda neist vennaskondadest – Püha Gertrudi gildi, Püha Hiiobi, Püha Miikaeli ja Püha Rochuse vennaskondi – mainitakse allikates ainult mõni üksik kord. Selliseid allikaid, kus usuvennaskondi üldse olnuks põhjust nimetada, on lihtsalt väga vähe säilinud. Ka võis osa vennaskondi tegutseda ainult ühe kindla eesmärgi täitmiseks, nagu 1521. aastal Hans Hosszeringi testamendis mainitud Rochuse vennaskond, mille eesmärgiks oli koguda annetusi uue hospitali rajamiseks.¹¹⁰ 1522. aasta suvel müüski raad vennaskonna eestseisjatele selleks otstarbeks Müürivahe tänaval Harju ja Karja värava vahel asunud lõbumaja, nn. Punase kloostr.¹¹¹ Hiiobi vennaskonna iseloomu kohta ei ole aga üldse teateid, kuigi analoogiatest lähtudes olnuks ootuspärane, et ka see ühendus tegeles hooldekandega. Seoses ühislaeka loomisega reformatsiooni ajal Tallinna Oleviste kiriku juurde (algul loodi ühislaekad kummagi kogudusekiriku juurde eraldi¹¹²) on Oleviste kiriku arveraamatusse 1525. aastal tehtud märkus 50 marga saamise kohta Bernd Bosmanilt Antoniuse vennaskonna (*broderschop*) eest ja 60 marga saamise kohta Hans van der Heydelt Hiiobi gildi (*gylde*) eest.¹¹³ Need maksed olid ilmselt seotud Tallinna rae otsusega 9. septembrist 1525, millega nõuti kõigi katoliku teenistuste sissetulekute üleandmist

¹⁰⁶ Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 41, § 34, 35.

¹⁰⁷ Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 42, § 39.

¹⁰⁸ Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 45, § 61.

¹⁰⁹ Fr. Stillmark. Der älteste Schragen der Dom- oder Mariengilde, lk. 35.

¹¹⁰ L. Tiik. Tallinna gildidest ja nende kinnistuist, lk. 10.

¹¹¹ Vt. I. Põltsam. Vaestehoolekanne Tallinnas (1346–1561). – Vana Tallinn XIII (XVII). Tallinn, 2002, lk. 174–190, siin lk. 177; TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 32, fol. 151v; P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 283; Vt. Punase kloostr ehk Rochuse maja täpse asukoha kohta: R. Kangrool. Punasest kloostrist ja Püha Rochuse haiglast. – Vana Tallinn X (XIV). Tallinn, 2000, lk. 17–24. Haigla jäi Rochuse nime kandma ka 17. sajandil. Tollal valiti selle eestseisjad Suurgildi liikmete hulgast. Vt. E. von Nottbeck. Aus Revels Communalleben zur Schwedenzeit. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. III, Reval, 1887, lk. 177–216, siin lk. 185.

¹¹² Vt. T. Kala. Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad. – Tuna 2007, nr. 3, lk. 10–26, siin lk. 17, viide 38.

¹¹³ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 245, fol. 42v.

ühislaekale.¹¹⁴ Arveraamatus ei täpsustata siiski, millega seoses vennaskondadelt raha saadi.

On oletatud, et lisaks Toompeal tegutsenud Anna vennaskonnale oli ka all-linnas samanimeline vennaskond, kes kogus raha Püha Anna kloostri rajamiseks.¹¹⁵ Tallinna rael oli tõesti kavas rajada Püha Anna klooster ja mõnes 16. sajandi alguse testamendis on selleks otstarbeks ka raha annetatud,¹¹⁶ ent arvamus Püha Anna vennaskonna olemasolust all-linnas põhineb ilmselt testamentide sisu vääritlemisel.

Võimalik ka, et mõni vennaskond tegutses n.-ö. hooajaliselt. Näiteks on ainus kindel tõend arvatavasti meresõitjaid ühendanud Gertrudi gildi olemasolust seotud vennaskonna osalemisega Püha Ihu protsessioonis. 1451. aastal leppisid Tallinna suuremad gildid kokku Püha Ihu protsessioonis liikumise järjekorras. Lepingu sõlmimise tingisid aasta-aastalt korduvad lahkkelid selles osas, kus peaks rongkäigus olema Gertrudi gildi ja tema küünlakandjate koht. Lepiti kokku, et Gertrudi gildi küünlaid kantakse kõigi tsunftide küünalde järel ja Olavi gildi ees. Kokkulepet uuendati veidi muudetud kujul 1460. aastal, Gertrudi gildi küünalde koht jäi samaks. Kõige auväärsem koht – vahetult enne protsessiooni lõpus kantav sakrament – oli reserveeritud Suurgildi lauagildile.¹¹⁷ Sakramenti ennast võisid kanda vaid vaimulikud.¹¹⁸

Tallinna Antoniuse vennaskonda ei ole ilmselt õige seostada antoniitide orduga, mis tegeles traditsiooniliselt hoolekandega,

eriti haigepöetamisega.¹¹⁹ Kuigi Tallinna Antoniuse vennaskonnale on haigepöetamise ülesandeid omistatud,¹²⁰ ei ole allikatest õnnestunud sellekohaseid andmeid leida. Vennaskonnast on teateid ainult seoses tema religioosse ja pangandusliku tegevusega.¹²¹ 1490. aastal sõlmisid Niguliste kiriku eestseisjad Antoniuse vennaskonnaga lepingu, mille kohaselt vennaskond pidi iga aasta Antoniuse päeval tasuma 2 marka armulaualeiva ja -veini eest. 1491. aastal sai kirik vennaskonnalt 60 marka altari eesti „uues“, s. t. Matteuse kabelis.¹²² Otsustades reformatsiooni ajal vennaskonna oldermanni poolt raele esitatud varaloendi järgi, toetas vennaskond rahaliselt nii Niguliste kui ka Oleviste kirikut, Niguliste kirikuga olid sidemed aga tihedamad. Kuidas ja kas üldse oli vennaskond seotud Toompea eeslinnas asunud Antoniuse kabeliga, ei ole teada.¹²³

Vennaskonna varad koosnesid arveraamatutest, võlakirjadest ja lepingutest, panditud esemetest, sularahast ja küünlavahast. Vennaskonna tulud saadi peamiselt laenuintressidest, samuti laekus raha jootude osamaksudena.¹²⁴ Vennaskond pidas ülal Antoniuse altarit nii Oleviste kirikus kui ka Niguliste kiriku Matteuse kabelis. Kummagi altari juures teenis vähemalt neli preestrit,¹²⁵ kellele vennaskond maksis vigiilide ja mälestusmissade pidamise eest. Reformatsiooni ajal hakati katoliku preestritega samaaegselt matuseteenistuste eest maksma ka evangeelsetele kirikuõpetajatele.¹²⁶ Niisiis kuulus oma liikmete hingeõnnistuse eest hoolitsemine Antoniuse vennaskonna oluliste ülesannete hulka.

¹¹⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 91r.

¹¹⁵ L. Tiik. Tallinna gildidest ja nende kinnistuist, lk. 9.

¹¹⁶ Vt. K.-R. Hahn. Revaler Testamente. Bd. II. Anhang IV: Kirchen und Klöster vor der Reformation.

¹¹⁷ LUB XI. Hrsg. v. Ph. Schwartz. Riga, Moskau, 1905, nr. 158.

¹¹⁸ Vt. M. Rubin. Corpus Christi, lk. 147.

¹¹⁹ Lexikon des Mittelalters I, München, Zürich, 1980, lk. 734–735: Antoniusorden, Antoniter.

¹²⁰ I. Põltsam. Vaestehoolekanne Tallinnas, lk. 176.

¹²¹ Vt. T. Kala. Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas, lk. 24–25.

¹²² TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 71r.

¹²³ Vt. Antoniuse kabeli kohta: I. Põltsam. Söömine-joomine keskaegses Tallinnas. Tallinn, 2002, lk. 104–105.

¹²⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. Ba 1, fol. 439av.

¹²⁵ Vt. TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 15a, fol. 8v, 19v.

¹²⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Ba 1, fol. 441r–441v.

Oma varade üleandmisega ühislaekale õnnestus Antoniuse vennaskonnal viivitada. Alles 1530. aastal anti üle 3 karikat, 3 pateeni, muid kirikuriistu ja hõbedast Antoniuse kuju, vennaskonna varalaegas, panditud esemed ja muu vara. Liturgilised rüüd ja raamatud anti hoiule Niguliste kiriku käärkambrisse.¹²⁷

Maarja vennaskonda Oleviste kiriku juures on mainitud 1509. aasta 3. maist pärinevas indulgentsis, millega 12 kardinali kolleegium õhutas toetama Maarja kabeli ehitamist Oleviste kiriku juures¹²⁸, ja 1517. aastal, mil Oleviste kiriku arveraamatu kohaselt maksti mõlemale jutlustajale 6 ferdingit Maarja vennaskonna (*vnser leuen vrowen broderschop*) surnud vendade ja õdede hingede hüvanguks palumise eest.¹²⁹

10 000 rüütli vennaskonna liikmete kohta on 1469. aastal kasutatud sõna *heren*, mis Toompea puhul võiks viidata vasallidele¹³⁰ või vaimulikele. Samal, 1469. aastal asutas Helmeyt Risebiter oma testamendis annetatud 400 margaga toomkirikusse 10 000 rüütli vikaaria.¹³¹

1488. aasta 27. mail andis paavst Innocentius VIII Tallinna piiskopile Simon van der Borchile loa asutada vennaskond, mis pidi koguma kaasavara varatutele tütarlastele, et need saaksid abielluda. Vennaskond pidi koosnema mõlemast soost liikmetest ning tegutsema 1460. aastal Roomas Santa Maria Sopra Minerva kiriku juurde loodud vennaskonna eeskujul.¹³² Ei ole teada, kas vennaskonna tegeliku asutamiseni üldse jõuti. Mitmes hiliskeskaegses Tallinna testamendis

on tehtud annetusi vähekindlustatud või kaasavaratutele tütarlastele nii enne kui ka pärast 1488. aastat. Kas need annetused olid aga seotud vennaskonnaga, ei selgu.¹³³

Tallinnast ei ole teateid kalendidevennaskondade¹³⁴ – paljudes linnades tegutsenud vaimulikest koosnenud ühenduste kohta. Kuigi Toompea Maarja gildi tuumiku võisid algselt moodustada Toomkiriku vaimulikud, välistab õdede kuulumine vennaskonda võimaluse pidada seda kalendidevennaskonnasarnaseks organisatsiooniks. Samuti ei saa Püha Ihu gildi, mille koosseisus oli küll vaimulikke, kuidagi pidada puhtalt vaimulike vennaskonnaks. Lübeckis seevastu oli Pühavaimu seegi juurde asutatud Püha Ihu gild just kalendidevennaskond.¹³⁵ Kalendidevennaskondi oli Lübeckis teisigi. Kui tavaliselt lõpetas selliste vennaskondade tegevuse reformatsioon, siis ühel Lübecki kalendidevennaskondadest – Klemensi vennaskonnal – õnnestus tegevust jätkata ning sissetulekutega vennaskonna kinnisvaralt toetati koole ja heategevust.¹³⁶

Näib, et ühelgi Tallinna all-linna väikevennaskonnal oma maja ei olnud (Rochuse vennaskonnale müüdnud maja oli mõeldud haiglaks). Isegi kui sellise kinnisvaraga ei oleks sooritatud tehinguid, oleks neid ehitisi juhul, kui nad olemas oluksid, suure tõenäosusega mainitud rae rendise- ja kinnisvaraamatutes mõne naabruses asuva kinnisvara asukoha täpsustamisel. Küll aga oli mõne vennaskonna, nagu Antoniuse vennaskonna või 10 000 rüütli vennaskonna tegevuses oma

¹²⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Ba 1, fol. 442v–443r.

¹²⁸ LUB 2/III. Hrsg. v. L. Arbusow. Riga, Moskau, 1914, nr. 603.

¹²⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 245, fol. 26v.

¹³⁰ L. Tiik. Tallinna gildidest ja nende kinnistuist, lk. 11.

¹³¹ L. Tiik. Tallinna gildidest ja nende kinnistuist, lk. 11. LUB XII. Hrsg. v. Ph. Schwartz, A. von Bulmerincq. Riga, Moskau, 1910, nr. 636. 10 000 märterrüütli mälestuspäev on kirikukalendris 22. juuni.

¹³² Vt. T. Kala. *Bulla confraternitatis*. Paavst Innocentius VIII bulla Tallinna piiskopile uue vennaskonna asutamiseks. – Tuna 1999, nr. 1, lk. 4–7.

¹³³ Vt. K.-R. Hahn. *Revaler Testamente*. Bd. II, Anhang V: Karitative Legate; Anhang VIII. Beispiele aus Revaler Testamenten. 1. Testament von Gerd Satzem.

¹³⁴ Vt. kalendidevennaskondade kohta nt. W.-D. Hauschild. *Kirchengeschichte Lübecks*, lk. 117–118. Kalendidevennaskonnad on oma nime saanud tavast, mille kohaselt vennaskonna liikmed kogunesid iga kuu esimesel päeval ehk rooma kalendri järgi kalendidel.

¹³⁵ W.-D. Hauschild. *Kirchengeschichte Lübecks*, lk. 118.

¹³⁶ W.-D. Hauschild. *Kirchengeschichte Lübecks*, lk. 118.

koht pangandusel ehk laenu andmisel kinnisvara või muu pandi tagatisel. Rahaline külg etendas väikekorporatsioonide elus üldse tähtsat osa, seda nõudis juba jumalateenistuste ja altarite ülalpidamine.

Tallinna väikevennaskondade liikmete arvu on võimatu hinnata. Niipalju kui teada, ei piiranud liikmeksastumist sotsiaalne või ametialane staatus, samuti mitte sugu ja perekonnaseis. Kuigi ka suurtes gildides kuulusid gildivendade perekonnad n.-ö. vennaskonda, s. t. neil oli näiteks oma osa gildi pidustustel, ei omandanud naised Suurgildis või käsitöölise gildides kunagi nii olulist kohta, nagu see oli väikegildide naistel oma kindlate ülesannetega mitte ainult gildi pidustustel, nagu suurtes korporatsioonides, vaid ka kiriklike tseremooniade puhul.

Käsitöotsunftid

Ametialaste ühenduste religioosne käitumine annab põhjust arvata, et ka igauks neist käsitles ennast lisaks ametiorganisatsioonile ka usuvennaskonnana.¹³⁷ Üheks allikaks kollektiivsete rituaalide kohta on käsitöotsunftide skraad. Allpool ei ole selles seoses kavas hõlmata kõiki keskaegse Tallinna tsunftite ning nende põhikirju, vaid piirduda üksnes mõningate näidetega 15.–16. sajandi skraadest.¹³⁸

Mitme tsunfti skraas on fikseeritud nõue osaleda ühiselt surnud tsunftiliikme matustel

ja/või mälestusteenistustel. Sellist sätet kohatame rätsepate skraas 1413. aastast,¹³⁹ seppade skraas 1423. aastast,¹⁴⁰ pistemaakrite skraas 1459. aastast,¹⁴¹ kanepiketrajate skraas 1462. aastast,¹⁴² puuseppade skraas 1508. aastast¹⁴³ ja lihunike skraas 1509. aastast.¹⁴⁴ Lihunike skraa kohaselt pidi iga tsunfti astuja annetama ühe leisika vaha tsunfti altari valgustamiseks.¹⁴⁵

Kullasseppade skraa nägi ette tsunfti iga-aastast koosviibimist (*kost*) Püha Eliguse päeval, s. t. kullasseppade kaitsepühaku päeval.¹⁴⁶ Kullassepad asutasid 1471. aastal dominiiklaste konventi oma altari, hiljemalt alates 1486. aastast oli neil oma vikaaria ka Oleviste kirikus. Mõlemad olid ilmselt pühitsetud Ristija Johannesele. 1505. aastal alustasid kullassepad altari rajamist Jaani seegi kabelisse, aastatel 1519–1522 maksid nad Niguliste kirikhärrale missa ja lugemiste eest jaanipäeval.¹⁴⁷

1513. aastast pärineva maalijate ja puunikerdajate skraa kohaselt lasti tsunfti liikmete seas kord kuus ringi käia korjanduskarp (*busse*), kuhu iga meister pidi panema kolm killingit ja sell ühe killingi kirikuteenistuste toetuseks.¹⁴⁸ Öpipoisil, kes veetis öö väljaspool oma meistri majapidamist, tuli tasuda kaks marknaela vaha „Pühale Luukale”,¹⁴⁹ kui aga öpipoiss astus meistri teenistusse, pidi ta andma tsunftile vaadi õlut ja Pühale Luukale kaks marknaela vaha.¹⁵⁰ Võimalik, et sellega ei mõeldud muud kui Püha Luuka

¹³⁷ Vt. Lübecki kohta: Lübeckische Geschichte, lk. 296.

¹³⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5. Lisaks skraatekstidele leidub siin ka raekorralduste ära kirju, mis puudutavad reformatsiooniaegseid ümberkorraldusi linna kirikuelus.

¹³⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 72v.

¹⁴⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 28v.

¹⁴¹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 42v.

¹⁴² TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 17r.

¹⁴³ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 107r.

¹⁴⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 48r.

¹⁴⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 45r.

¹⁴⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 35v. Kirikukalendris on Eliguse-päevad 1. detsember ja 25. juuni. Ei ole teada, kas Tallinna kullassepad tähistasid mõlemat või ainult üht päeva. Vt. A. Mänd. Hans Holtappel, kullassepp. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd. Kümme keskaegset tallinlast, lk. 90–120, siin lk. 100.

¹⁴⁷ A. Friedenthal. Die Goldschmiede Revals. Lübeck, 1931, lk. 18–20; A. Mänd. Hans Holtappel, kullassepp. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd. Kümme keskaegset tallinlast, lk. 99–103.

¹⁴⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 6v.

¹⁴⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 8r–8v.

¹⁵⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 8r–8v.

altarit. Samas näib, et maalrite ja puunikerdajate tsunfti liikmed käsitlesid oma organisaatsiooni üheaegselt nii käsitöotsunfti kui ka Püha Luuka vennaskonnana. Omamoodi vennaskonna moodustasid ka raeteenrid, kel oli vähemalt 1494. aastal patronaadiõigus Püha Risti altarile Pühavaimu kirikus¹⁵¹ ja 1500. aastal toetas raad raeteenreid 10 margaga missali ostmiseks sellele altarile.¹⁵²

Sätteid, mis puudutavad ühist osalemist matustel, vaha või kirikuriistade annetamist, mõnel juhul ka vikaariate asutamist, sisaldasid ka teised Läänemere piirkonna linnade käsitöölise ühenduste statuudid, Lübeckis juba 13. sajandil.¹⁵³ Kuigi ühine matustel ja mälestusteenistustel osalemine oli üldine tava, ei ole seda fikseeritud kõigi tsunftide skraades. Enamik skraasid ei maini ka, et tsunfti koosviibimised toimusid tsunfti kaitsepühaku päeval, kuigi seegi oli ilmselt üldlevinud.¹⁵⁴ Valdav osa skraade paragrahve oli pühendatud tsunfti juhtimisele ja korra tagamisele jootudel. Eriti viimastega seonduvat reguleeriti üksikasjalikult, kuna just selles seoses võis ette tulla korrarikkumisi. Kui aga mõne tsunfti skraas leidub religioossete kombetalituste kohta täpsustusi, mis teiste tsunftide skraadest puuduvad, on pigem tegu erinevustega skraade vormistuses, mitte tsunftide kommetes.

Mõningaid teateid selle kohta, millised usulised tseremooniad tsunftides tegelikult aset leidsid, sisaldub Niguliste kiriku arveraamatus. 1491. aastal sõlmisid kiriku eestseisjad kingseppade tsunftiga lepingu, mille kohaselt kingsepad pidid igal aastal kingseppade kaitsepühakute Crispinuse ja Crispinianuse päeval (25. oktoober) maksma

kaks marka oma altari leiva ja veini eest.¹⁵⁵ Oma pidupäeval võisid nad kasutada kirikukelli ja oreli tasuta. Samalaadne leping sõlmiti 1490. aastal ka kiviraiduritega. Nead maksid Püha Reinolduse päeval (7. jaanuar) ühe marga ja võisid kasutada kelli ning oreli.¹⁵⁶ Nii kingseppade kui ka kiviraidurite maksed eespool nimetatud tähtpäeval olid arveraamatus järgnevatel aastatel ka regulaarselt fikseeritud. 1497. aastast pärineva teate kohaselt maksid kiviraidurid kolm marka hommikumissa (*vromisse*) pidamise eest Püha Risti juures, teisel on mainitud kolme marga maksmist Püha Risti altari eest.¹⁵⁷ Ka müntmeistrid maksid vikaaria eest Niguliste kirikus, ent need maksed olid ebaregulaarsed.¹⁵⁸

Lepingutele kingseppade ja kiviraiduritega on Niguliste arveraamatus vaid viidatud, lepingute tekste arveraamatus ei leidu. Küll aga on arveraamatusse kopeeritud Niguliste eestseisjate ja lihunike tsunfti vahel 1489. aastal sõlmitud lepingu tekst. Lepingu originaal jäi lihunike tsunftile. Vastavalt lepingule maksid lihunikud kirikule 70 marka ning said vastutasuks patronaadiõiguse oma altarile Matteuse kabelis ning täiendava tasuta armulaualeiva ja -veini. Niguliste kiriku poolt olid lepingu sõlmijateks kiriku eestseisjad Marquart van der Molen ja Hans Rotgers, kes tegutsesid Tallinna rae nõusolekul, ning lihunike tsunfti vanemad oma tsunfti liikmete (*anderen broderen*) esindajatena. Lepingu eessõnas on lihunike altarit nimetatud Püha Miikaeli altariks, lepingus endas aga Severinusele, apostel ja evangelist Johannesele ja Pühale Katariinale pühitsetuks. Altar asus Matteuse

¹⁵¹ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 35b, fol. 138r.

¹⁵² Kämmererbuch der Stadt Reval 1463–1507. Bearb. v. Reinhard Vogelsang, zweiter Halbband (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, neue Folge, Bd. XVII/2). Köln, Wien, 1983, 24. okt. 1500, nr. 2523, lk. 758.

¹⁵³ W.-D. Hauschild. Kirchengeschichte Lübecks, lk. 118–119.

¹⁵⁴ Vt. Taani käsitöotsunftide kohta: L. Sønndergaard. Kulturelle aktiviteter i gilder og lav. – Gilder, lav og broderskaber, lk. 145–146.

¹⁵⁵ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 13r.

¹⁵⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 13v. Vt. ka A. Mänd. Kes on kes Niguliste kiriku pealtari retaablil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009, nr. 1–2, lk. 7–40, siin lk. 30.

¹⁵⁷ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 84v.

¹⁵⁸ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 17v.

kabelis kellatorni all. Lihunike 1509. aastast pärinev skraa nimetab tsunfti altarit Miikaeli altariks.¹⁵⁹

1489. aasta lepinguga said lihunikud õiguse pidada oma altari juures nii mitut preestrit, kui nad soovisid. Preestrite peamine ülesanne oli pidada vigiile ja mälestusmissasid lihunike tsunfti ja Miikaeli vennaskonna liikmete eest.¹⁶⁰ Püha Miikaeli gildi on mainitud ka 1511. aastast pärinevas Hans van Epeni testamendis.¹⁶¹ Seega ei saanud tegu olla päris juhusliku ja ajutise vennaskonnaga, kas koosnes see aga vaid lihunike tsunfti liikmetest, nagu Luuka gild maalritest ja puunikerdajatest, ei ole teada. Teisal mainitakse Niguliste arveraamatus, et lihunikud tasusid ka Peetruse ja Pauluse altari eest ning sellegi kohta oli nendega sõlmitud leping,¹⁶² mille teksti ei ole arveraamatusse aga kopeeritud.

Köösneritel oli Niguliste kirikus oma küünlajalg,¹⁶³ kandjad annetasid ühiselt monstrantsi heaks.¹⁶⁴ Sepad maksid Ristija Johannese päevaks ühe marga veini ja leiva eest,¹⁶⁵ mis tähendab, et sel päeval pidasid nad ühist jumalateenistust. 1489. aastal maksid õllekandjate tsunfti oldermannid kirikueestseisjatele kolm feringit ja said oma tsunftile õiguse panna Püha Anna altari ette neli küünlajalga.¹⁶⁶

Kuigi lepingutest Tallinna vennaskonnade ja tsunftide ning kiriklike institutsioonide vahel on säilinud vaid üksikuid näiteid, on alust arvata, et kõik korporatsioonide ja kiriku vahelised suhted põhinesid lepinguli-

sel alusel. Sellele osutab nii Tallinna korporatsioonidelt kiriku(te)le laekunud maksete regulaarsus kui ka muu Läänemere-piirkonna analoogia.¹⁶⁷

Tuli ka ette, et mõni linlane laenas ühelt või teiselt tsunftilt raha ning laenuintressid läksid tsunfti vikaaria ülalpidamiseks. Niguliste kirikus on seda mainitud seoses müntmeistrite altari ja seppade altariga.¹⁶⁸ Laenuvõtjateks võisid olla ka tsunfti enda liikmed ning sel juhul toetasid nad oma intressimaksetega omaenda korporatsiooni altarit.

Niguliste arveraamatu järgi olid Niguliste kirikuga kollektiivsete jumalateenistuste kaudu seotud järgmised ühendused: Püha Ihu gild, Antoniuuse vennaskond, Kanuti gildist maalijate-nikerdajate, kingseppade ja seppade tsunftid ning Olavi gildist kiviraidurite, lihunike, köösnerite, kandjate ja õllekandjate tsunftid. Müntmeistrid olid allutatud otse raele ega kuulunud kummassegi käsitöölise gildi.¹⁶⁹ 15. sajandi teisel poolel ja 16. sajandi algul võis Tallinnas olla ligi 30 tsunfti.¹⁷⁰ Seega sisaldab Niguliste arveraamat teateid vaevalt kolmandiku kohta neist. Olnuks ootuspärane, et Olavi gildi tsunftid eelistanuks pidada oma ühiseid teenistusi Oleviste kirikus. Tegelikult ei olegi välisatud, et Niguliste arveraamatus mainitud tsunftid ka Oleviste kirikus vikaariaid omasid või ühiseid jumalateenistusi pidasid. Oleviste kiriku keskaegsed arved on aga lünklikud ega sisalda üldse andmeid korporatsioonide osast kirikuelus (arvetes on fikseeritud pea-

¹⁵⁹ LUB 2/III, nr. 502. Vt. ka A. Mänd. Kes on kes Niguliste kiriku peaalitari retaablil, lk. 14.

¹⁶⁰ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 20r, 6. dets. 1489.

¹⁶¹ L. Tiik. Tallinna gildidest ja nende kinnistuist, lk. 10.

¹⁶² TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 58v.

¹⁶³ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 36v.

¹⁶⁴ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 36v.

¹⁶⁵ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 36v.

¹⁶⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 65v.

¹⁶⁷ Vt. Lübeckische Geschichte, lk. 295–296.

¹⁶⁸ Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382–1518, nr. 976, nr. 1122.

¹⁶⁹ Vt. I. Leimus. Tallinna mündiraamatud 1416–1526 / Revaler Münzbücher 1416–1526 (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, nr. 3). Tallinn, 1999, lk. 11; I. Leimus. Tallinna mündimeistrid 16. sajandil. – Vana Tallinn III (VII). Tallinn, 1993, lk. 7–31, siin lk. 7 jj.

¹⁷⁰ Tsunftide täpset arvu ei ole võimalik nimetada. Aja jooksul tekkis neid juurde, ühe või teise käsitöölase esmaesinemisel allikates ei selgu alati, kas selleks ajaks oli moodustatud ka vastav tsunft. Vt. K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn. Tallinn, 1995, lk. 55, 249.

miselt väljaminekud).¹⁷¹ Ka Niguliste kiriku arveraamatus ei ole esindatud kaugeltki mitte kõik korporatiivse usulu valdkonnad. Näiteks puuduvad arveraamatust andmed suurte korporatsioonide – rae, Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna – rahalisest toetusest kirikule. Nende ja ehk mõne teisegi organisatsiooni toetuse üle peeti nähtavasti arvet muudest kirikuarvetest eraldi.

Ilmselt on rea korporatsioonide puhul otstarbekas loobuda nende sidumisest ühe kindla kirikliku institutsiooniga. Teatava käsitööala esindajad võisid küll elada arvukamalt emmas-kummas all-linna kirikukihelkondadest, see ei tähenda aga, et neid teises kihelkonnas üldse ei elanud. Tõenäolisem on, et vähemalt osa väiksemaid ühendusi pidas oma teenistusi mõlemas kogudusekirikus või vähemalt toetas mõlemat kirikut annetustega, nagu seda tegid suured korporatsioonid.

Lõpetuseks

Kõik hiliskeskaegse linna korporatsioonid – nii ametialased kui ka religioossed – eeldasid oma liikmete ja nende perekondade kaasamist usutoimingutesse, samuti rahalist toetust kirikule. Kui enne reformatsiooni oli Tallinna ametialaste ja usulis-seltskondlike ühenduste vaheline piir hägus, siis reformatsiooni käigus see vahe selgines ja tegutsesid jäid vaid erialased organisatsioonid. Esmapilgul ei näi leiduvat selget vastust küsimusele, miks ei jätkanud ükski sinne katoliku-aegne usulis-seltskondlik ühendus oma tegevust luterliku kiriku tiiva all. Nagu osutab Lübecki näide, ei olnud katoliku-aegse usuorganisatsiooni likvideerimine reformatsiooni ajal vältimatu. Arvatavasti puudus Tallinna väikevennaskondadel aga kinnisvara ega olnud nad muuski osas nii rikkad, et jääda püsima näiteks heategevuslike või panganduslike organisatsioonidena. Ametialaste ühenduste puhul, mis oma tegevust pärast reformatsiooni jätkasid, võib

religioosse dimensiooni taandumist seletada järgmiselt. Katoliku kiriku rahastamine alates suurtest ehitustöödest kuni üksikute jumalateenistuste ja kirikuriistadeni toimus väga erinevatest allikatest, vastavaid sissetulekuid ja väljaminekuid haldasid erinevad korporatsioonid ja isikud. Gilde ja vennaskondi ühendasid kiriku(te)ga individuaalsed lepingud. Reformatsiooni ajal koondati religioosete institutsioonide sissetulekud ühislaekasse, korporatsioonid ja kirikut siduvad normatiivsed vormid lõhuti ja vennaskonnad kaotasid kirikuga otsese seose. Suur osa selliseid normatiivseid vorme puudutas mälestusteenistusi. Reformatsioon tõi kaasa otsustava muutuse arusaamades hinge päästmise viisidest. Eestpalvete arvukus kaotas tähtsuse ning see aitas oluliselt kaasa ka korporatiivse usulu vanade vormide häbumisele.

Tiina Kala

(1967)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1991. aastal, kaitsnud 2001. aastal samas doktoriväitekirja teemal "Euroopa kirjakultuur hiliskeskaegsetes õpetekstides, Tallinna dominikaanlase David Sliperi taskuraamat". Töötab alates 1991. aastast Tallinna Linnaarhiivis. Peamised uurimissuunad: Eesti keskaegne kirikulugu, hiliskeskaegsete tekstide ja vormi seosed, Tallinna varasem õigusajalugu.

¹⁷¹ Oleviste kirikueestseisjate arveid on säilinud aastatest 1436–1450 (TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 14) ja 1513–1575 (TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 245).